

УДК 15.010

Хохліна О. П. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки факультету № 2 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПРОБЛЕМА ЗМІСТУ БАЗОВИХ КАТЕГОРІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Розглянуто проблему змісту базових категорій психології. Досліджено засади категоріального апарату цієї науки як змістової логічної форми пізнання психічних феноменів, яка оптимально акумулює знання про істотне в психічному житті. Висвітлено обґрунтовану Б. Ф. Ломовим систему базових категорій, таких як «відображення», «особистість», «діяльність», «спілкування».

Ключові слова: психологія, базові категорії, відображення, особистість, діяльність, спілкування, свідомість.

Кожна сформована наука складається з комплексу внутрішньо пов'язаних категорій. Психологічні категорії виглядають як певні «згустки» психологічного знання та його опорні компоненти (А. В. Петровський, М. Г. Ярошевський). Водночас систему категорій психології становить її категоріальний апарат, у якому відображено предмет науки, знання про психічну реальність. Категоріальний апарат психології є змістовою логічною формою пізнання психічних феноменів, яка оптимально акумулює знання про істотне в психічному житті. До системи базових категорій психології адаптують усі знання про психічне [1].

Спектр основних категорій психології є неоднозначним у представників різних наукових шкіл вітчизняної психології. Серед дослідників немає також єдиної думки щодо співвідношення категорій, їх кількості та певною мірою змісту. Зокрема, авторами окремих систем категорій психології є О. М. Леонтьєв, К. К. Платонов, О. М. Ткаченко, М. Г. Ярошевський та інші вчені [1]. Запропоноване теоретичне дослідження ґрунтується на системі базових категорій, визначеній Б. Ф. Ломовим, яка, на нашу думку, найбільш повно й узагальнено відображає загальнопсихологічні знання. Ідеться про категорії відображення, особистості, діяльності, спілкування [2]. Згідно з переконаннями

психолога, значення кожної з них та взаємозв'язки між ними залежать від того, наскільки вони уможливають дослідження предмета психології – людської психіки. Так, категорія відображення дає змогу визначити місце психіки в загальному взаємозв'язку явищ матеріального світу. Причому досить важливо з'ясувати специфіку саме психічного відображення (на відміну від інших його рівнів). Реалізація цього завдання потребує вивчення діяльності людини як реального буття психічного відображення (звідси – категорія діяльності). Усвідомлення діяльності пов'язане з необхідністю досліджувати не лише індивідуальну діяльність, а й спільну. Це спонукає до розгляду категорії спілкування. Але, на думку Б. Ф. Ломова, здійснювати психологічний аналіз діяльності та спілкування слід лише в єдності із суб'єктом [2]. Розглянемо зміст окреслених категорій.

Чільне місце в системі категорій психології посідає **відображення**. На думку О. М. Леонтьєва, цей термін є ключовим у теоретичній психології [3], адже позначає найбільш загальні та суттєві характеристики психіки: психічні явища постають як різноманітні форми й рівні суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності (Б. Ф. Ломов). Розкриваючи сутність відображення, ми структуруємо наявні знання щодо психічних явищ, певним чином абстрагуємось від їхнього конкретного змісту, а отже, сягаємо більш високого рівня узагальнення.

Зазначена категорія слугувала предметом спеціальних досліджень у працях О. М. Леонтьєва, Б. Ф. Ломова, К. К. Платонова, О. М. Ткаченка та інших теоретиків. Так, її вважають загальною властивістю матерії, яка полягає в здатності об'єкта відтворювати з різною мірою адекватності властивості, структурні характеристики й відношення інших об'єктів. Водночас здатність до відображення та його характер залежать від рівнів організації матерії. Психічне відображення, яке уможливується завдяки діяльності головного мозку, відтворює властивості об'єктів, що мають сигнальний характер, гарантуючи адекватність поведінки особи, її регуляцію [2].

Науковці переконують, що людське відображення має активний характер: по-перше, у контексті його активної ролі в урегулюванні життєвих процесів, зокрема поведінки; по-друге, відображення є результатом активного процесу, адже для того, щоб воно відбулося, лише впливу об'єкта на живу систему (тобто суб'єкта відображення) ще недостатньо. Необхідним є

також зворотній процес (діяльність суб'єкта стосовно реальності, що відображається). Завдяки такому активному процесу відбувається формування та перевірка відображення. За відсутності цього активного процесу не може бути й психічного відображення [3; 4]. Отже, саме дія суб'єкта щодо об'єкта є процесом, який «перетворює відображуване на відображення». Слушною є позиція О. М. Леонтьєва, який стверджує, що процес відображення є наслідком не дії, а взаємодії, тобто результатом процесів, які ніби рухаються назустріч один одному. Один із них є процес впливу об'єкта на живу систему, другий – активність власне системи відносно діючого об'єкта. Саме останній процес передбачає відображення реальності [1; 3]. Психічне відображення відбувається на різних рівнях, серед яких сенсорно-перцептивний, уявлення, мисленнєво-мовленнєвий та свідомість [2]. Розглянемо перші три рівні в контексті позиції Б. Ф. Ломова.

Специфіка сенсорно-перцептивного рівня відображення полягає в тому, що воно відбувається в умовах безпосередньої взаємодії суб'єкта з об'єктом та розгортається в реальному масштабі часу. Людина сприймає об'єкт у тому місці, де він знаходиться, і в той момент часу, у який він діє на органи чуття. Таке відображення можливе завдяки процесам відчуття та сприймання. Зазначений рівень забезпечує адекватність актуальних дій, їх регуляцію, відповідність поточній ситуації.

Таким чином, уявлення (як результат), за Б. Ф. Ломовим, – це не «тінь» відчуття і сприймання, не примітивний дублікат, а узагальнений образ предметів та явищ об'єктивної дійсності. Найбільш характерною особливістю уявлення є те, що в ньому поєднуються наочність та узагальненість – в образі уявлення фіксуються найхарактерніші та найінформативніші ознаки. Образи уявлення є концентрованими, схематичними. Відображення на цьому рівні забезпечується не лише процесом уявлення, а й низкою інших психічних явищ (уява, образна пам'ять, послідовні ейдетичні образи тощо). Істотною особливістю цього феномену є його панорамність, що дає суб'єктові можливість подолати межі актуальної ситуації, а отже, реалізувати різні стратегії діяльності, обравши з-поміж них найбільш оптимальну за конкретних умов. Уявлення забезпечує регуляцію найближчих потенційних дій і функціонують на різних

етапах діяльності: планування, формування еталонів (зразків), контроль і коригування дій.

Мовленнєво-мисленнєвий рівень інтелекту передусім пов'язаний із психічними процесами мислення й мовлення. Ідеться про відображення суттєвих зв'язків і відношень між явищами об'єктивної дійсності, які фіксують засобами мови. Дії людини звільняються від тотального підпорядкування первинним «тут» і «зараз». Мовленнєво-мисленнєвий процес може розгортатись у напрямі як від сьогодення до майбутнього, так і від майбутнього до сьогодення; як від початкового моменту діяльності до кінцевого, так і навпаки. Висвітлюючи регуляцію активності на цьому рівні психічного відображення, варто зауважити, що зазначений рівень уможливорює планування діяльності (життєдіяльності) в масштабах життя суб'єкта.

Психічне відображення на різних рівнях виявляється в різних формах та їх сполученні. Головною формою психічного відображення на сенсорно-перцептивному рівні є образна; на мовленнєво-мисленнєвому – понятійна (знакова); на рівні уявлення – образна, де є моменти узагальнення та схематизації. Розглядаючи зміст рівнів психічного відображення, Б. Ф. Ломов стверджує, що зв'язки між рівнями та формами відображення слабкі та неоднозначні. У реальному процесі психічного відображення співвідношення між ними і характер їх взаємодії змінюються [2].

Розкриття сутності категорії відображення передбачає висвітлення найвищого рівня психічного відображення – свідомості. Її, як і психіку загалом, розглядають і як образ відображення, і як внутрішню діяльність. Свідомість-образ та свідомість-діяльність – це дві взаємопов'язані форми буття людської психіки, аспекти її існування [5]. Найбільш ґрунтовно сутність свідомості як вищого рівня психічного відображення розкрито в працях Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва, Б. Ф. Ломова, С. Л. Рубінштейна, М. С. Шехтера, К. В. Шорохової та ін. Так, зазначену категорію визначають як вищу, притаманну лише людині, форму доцільного, ідеального психічного відображення дійсності, її об'єктивних сталих властивостей, що реалізує регулятивну функцію стосовно поведінки, діяльності, спілкування [6, с. 89]. Таким чином, свідомість передбачає наявність цілеспрямованого психічного відображення, причому не наочно, чуттєво даних властивостей предметів і явищ, їх зв'язків,

а безпосередньо знань про них. Об'єктами відображення є вже не власне предмети, а їх психічні образи; процес усвідомлення стає можливим лише за умов, коли предмет постає перед суб'єктом саме як його образ, тобто своєю ідеальною стороною. У формі знання ідеальна форма відображення уможливорює відносну незалежність, відірваність від безпосереднього моменту. Істотним у свідомості є також те, що відображенню підлягають об'єктивні, позбавлені пристрасного суб'єктивного визнання, властивості явищ. До того ж, цілком закономірно її важають вищим регулятором активності людини [1].

Згідно з концепцією О. М. Леонтьєва, свідомість у психічному контексті передбачає процес усвідомлення людиною навколишнього світу й себе, процесу пізнання, власної діяльності. З огляду на це, Л. С. Виготський стверджував, що психологія передбачає два етапи: акти пізнання та усвідомлення цих актів, оскільки «неможливо одночасно і мислити, і спостерігати за цими думками», а отже, свідомість є вторинною» [6, с. 94].

У літературних джерелах уточнюють зміст цього підходу. Так, Б. Ф. Ломов, констатує, що свідомість є особливим рівнем психічного відображення, зауважує, що вона – це не якийсь «додатковий поверх», надбудований над сенсорно-перцептивним рівнем, рівнем уявлення та мисленнєво-мовленнєвим рівнем психічного відображення [2, с. 188]. Підтверджуючи власні переконання позицією М. С. Шехтера, він пише, що «свідомість не стоїть над відчуттям і мисленням, вона є осмисленим відображенням зовнішнього світу» [7]. З огляду на зазначене, можна стверджувати, що свідомість представлена в психіці довільними, регульованими психічними функціями (довільні сприймання, уявлення, уява, пам'ять тощо). Таким чином, у психолого-педагогічній науці розвиток свідомості пов'язують зі становленням у людини психічних утворень вищих рівнів організації (за Л. С. Виготським – вищих психічних функцій) та формуванням довільної поведінки. Адже усвідомлення – це певною мірою опанування [6, с. 89; 8].

Теоретико-емпіричне дослідження, здійснене нами в контексті проблеми підвищення ефективності педагогічного процесу на основі використання принципу усвідомленого навчання, дало змогу конкретизувати також думку про те, що

свідомість у психічному контексті є процесом усвідомлення. Так, можна визначити такі послідовні складові забезпечення цього процесу: 1) осмислення та розуміння усвідомлюваного, результатом чого є виділення найсуттєвішого; 2) вербалізація (словесне оформлення) усвідомленого; 3) практичне застосування усвідомленого з метою контролю ситуації, регуляції активності [1; 9]. Адже коли людина втрачає свідомість, вона не здатна усвідомлювати (не розуміє ситуації, сутності того, що сталося, не здатна тримати ситуацію під контролем, розповісти про це, регулювати свою активність тощо). Відповідно, показниками усвідомленості є: здатність вербалізувати процес власної діяльності, уміння виділяти у мовленнєвому потоці найсуттєвіше, опанування та регуляція своєї внутрішньої та зовнішньої активності у формі діяльності, спілкування, поведінки.

Сутність свідомості полягає у визначенні найбільш загальних її характеристик: 1) цілеспрямованість активності, спрямованої на відображення об'єктивної дійсності у формі ідеального (активність, цілеспрямованість, ідеальна форма); 2) предметність (відображення певного предмета); 3) відображення об'єктивних властивостей предмета незалежно від ставлення до нього; 4) осмисленість відображення, розуміння його суті; 5) знакова опосередкованість (передусім мовою); 6) здатність до рефлексії (самопостереження, самоаналіз тощо); 7) можливість регуляції власної активності; 8) внутрішня зв'язність.

Категорія **діяльності** в психології пов'язана з усвідомленням як детермінації, походження, так і власне сутності психіки, що існує у формі діяльності. Тому оперування в науці цією категорією, виокремлення діяльнісного підходу, обґрунтування положення про важливість для формування психіки спеціальної організації зовнішньої практичної діяльності (гри, учіння, праці) відповідно до заданих характеристик (М. Я. Басов, Л. С. Виготський, П. Я. Гальперін, О. В. Запорожець, В. П. Зінченко, П. І. Зінченко, М. С. Каган, О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, О. Р. Лурія, С. Л. Рубінштейн, Г. В. Суходольський, В. В. Чебишева, Е. Г. Юдін та ін.) мають важливе теоретичне й практичне значення.

Особа розвивається під впливом життєвих умов. Проте цей вплив відбувається опосередковано – через діяльність, тобто необхідною умовою розвитку є діяльність суб'єкта. Психіка

формується та виявляється лише в процесі діяльності. Остання, з одного боку, є «процесом, у якому породжується психічне відображення світу в голові людини, тобто відбувається перехід відображуваного в психічне відображення, а з іншого – процес, який сам керується психічними процесами» (О. М. Леонтьєв).

Діяльність – суто людська форма активності. У широкому значенні діяльність є суто людською формою ставлення до навколишньої дійсності, змістом якої є доцільне її перетворення (створення, зміна тощо) [10]; у більш вузькому – це активність, урегульована усвідомленою метою. У найзагальнішому визначенні категорія діяльності розкриває відношення «суб'єкт – об'єкт» (Б. Ф. Ломов) [2]. На думку О. М. Леонтьєва, діяльність – це реальний зв'язок суб'єкта з об'єктом, який обов'язково враховує наявність психіки [11]. Категорія діяльності має певні змістові характеристики, а саме: суспільний характер (соціальність); цілеспрямованість (доцільність); усвідомленість, що забезпечує її довільність і регульованість; суб'єктивність, суб'єктність; предметність; плановість; систематичність; опосередкованість; продуктивність.

Як важливий чинник розвитку людини діяльність вважають активним ставленням людини до дійсності, а також процесом реалізації життєвих відносин суб'єкта в предметному світі, джерелом його саморозвитку [12]. У зв'язку з цим у загальнопсихологічній теорії діяльності виокремлюють дві парадигми – морфологічну й динамічну [13] – спрямовані, відповідно, на аналіз структурно оформлених чи динамічних компонентів в активності людини. Тобто зміни в предметі й методах вивчення діяльності дають змогу констатувати відмінності в парадигмах як дослідницьких підходах. Ідеться, зокрема, про вивчення діяльності в контексті культурно-історичної концепції, представленої традиційними поглядами на сутність діяльності, активності (згідно з Л. С. Виготським, О. М. Леонтьєвим, С. Л. Рубінштейном та ін.) та в контексті суб'єктно-діяльнісної концепції (О. Г. Асмолов, А. В. Петровський, В. А. Петровський та ін.) [5, с. 264]. В обох випадках ідеться про виокремлення з класичного підходу відносно самостійного напрямку, у межах якого діяльність розглядають у контексті становлення особистості.

Аналіз зазначеного феномену в контексті морфологічної парадигми дає змогу визначити його структурні одиниці та розглянути проблему реалізації вказаного процесу. Характер такої діяльності визначають як адаптивний (адаптивна активність). У межах цієї парадигми виокремлюють передусім порівняне вивчення діяльності: 1) діяльність, визначена мотивом; 2) дія, спрямована метою; 3) операція, що співвідноситься з умовами дії; 4) психофізіологічні реалізатори діяльності [12; 14]. Причому, на думку Д. В. Лубовського, предметом власне психологічного дослідження мають бути лише перші три рівні аналізу діяльності. У межах цієї парадигми вивчають також інші структури діяльності, які широко використовують у психолого-педагогічній теорії та практиці.

Динамічна парадигма дослідження діяльності передбачає вивчення процесів прогресивного руху власне діяльності, її саморозвитку, видозміни. Такий рух означений надситуативною активністю. Сутність останньої ґрунтується на уявленні про те, що діяльності суб'єкта притаманна особлива логіка, суб'єкт ніби сягає за межі вихідної ситуації розгортання діяльності, піднімається над ситуацією, переборюючи ситуативні обмеження на шляху розгортання діяльності; виявляє здатність переходити за межі функції пристосування. Суб'єкт піднімається над ситуацією необхідності, виявляє ініціативу, завдяки чому розширює та поглиблює власну діяльність, виконуючи її сторицею [12], проявляючи творчість, завдяки чому самореалізується, виявляє здібності, становиться як особистість. Виокремлення динамічної парадигми, на нашу думку, має на меті визначити особливий напрям дослідження діяльності суб'єкта в контексті з'ясування її можливостей щодо особистісного становлення людини й досягнення нею найвищого рівня майстерності в діяльності.

Не менш важливою категорією, яка, поряд із категорією діяльності, передбачає реальне буття психічного відображення, є **спілкування**. Методологічне значення цієї категорії полягає в тому, що різні його трактування визначають усвідомлення соціального походження психіки. Від трактування цього терміна залежить значення соціальної реальності, у якій людина виражає себе як особистість, а також усвідомлення того, яким чином вона себе виявляє [14]. Коли йдеться про спосіб життя певної людини,

то мають на увазі не лише те, що і як вона робить (тобто її діяльність, наприклад, професійна чи будь-яка інша), а й те, з ким і як вона спілкується, до кого і як ставиться. Спілкування – одна зі сторін способу життя людини, не менш важлива, ніж діяльність. Психічні якості людини розкриваються не лише в діяльності, а й у процесі спілкування: у тому, хто, з ким, з якого приводу і як спілкується, виявляються мотиви й цілі людей, їхні інтереси й схильності, спосіб мислення, емоційна сфера, характер тощо, тобто психічний склад особистості загалом. Спілкування (як і діяльність) є важливою передумовою повноцінного розвитку людини як члена суспільства й особистості. Спілкування розглядають у взаємозв'язку з діяльністю. Особлива роль належить спілкуванню, коли йдеться про спільну діяльність.

Досліджуючи феномен спілкування, доцільно ґрунтуватися на концепціях Г. М. Андрєєвої, М. Н. Корнєва, В. Г. Криська, О. О. Леонтєва, Л. Е. Орбан-Лембрик, Є. І. Рогова, а передусім – Б. Ф. Ломова, який розглядає її в загальнопсихологічному, теоретико-методологічному контексті [2]. Спілкування (поряд із діяльністю, поведінкою) є однією з форм активності людини. Її сутність полягає в тому, що це форма активності людини, результатом якої є не перетворена навколишня дійсність – матеріальний чи ідеальний предмет (як у діяльності), а відношення (стосунки), взаємодія з іншою людиною чи людьми. Категорія спілкування охоплює відношення «суб'єкт – суб'єкт». Отже, специфіка спілкування виявляється в порівнянні її змісту зі змістом категорії діяльності. Наявні концепції діяльності враховують лише один з аспектів соціального буття людини, зокрема відношення «суб'єкт – об'єкт». Водночас соціальне буття передбачає не лише відношення до предметного світу, а й до людей, з якими ця людина безпосередньо чи опосередковано контактує. Під час індивідуального розвитку особа опановує набутий людством досвід за допомогою не лише діяльності, а й спілкування з іншими людьми.

Спілкування є специфічною формою взаємодії особи з іншими людьми, суб'єктів між собою. Йдеться не суто про дію, вплив одного суб'єкта на інший, а саме про взаємодію. Для спілкування потрібні принаймні дві людини, кожна з яких буде суб'єктом. Таким чином, на думку Б. Ф. Ломова, категорія

спілкування охоплює особливий клас відношень – «суб'єкт – суб'єкт(и)». Аналіз цього відношення демонструє не лише дії певного суб'єкта або вплив одного суб'єкта на інший, а й процес їх взаємодії, у якому виявляються сприяння (чи протидія), згода (чи суперечність), співпереживання тощо [2]. Спілкування – це не сума діяльностей, а саме взаємодія суб'єктів як партнерів. Результат спілкування не може належати лише одному з індивідів, які спілкуються; він є спільним. Важливо відмітити також, що якщо, наприклад, у предметно-практичній діяльності результат є матеріальним (перетворений предмет), то в спілкуванні результат стосується передусім певних змін у свідомості, поведінці та властивостях комунікантів. Ці зміни зрештою торкаються всіх учасників спілкування (причому в різних людей вони можуть якісно й кількісно різнитися) [2].

Категорія **особистості** в психології (як серед базових категорій, так і в структурі психічних явищ) посідає чільне місце. Здатністю до діяльності та спілкування наділена конкретна особистість, яка є носієм психічного відображення (психіки). Саме вона та її становлення є пріоритетною цінністю суспільних, зокрема освітніх, впливів на людину; саме особистісне становлення є пріоритетною метою психічного розвитку людини (О. Г. Асмолов, В. В. Давидов, О. О. Леонт'єв, В. В. Рибалка та ін.). На нашу думку, доцільно послуговуватися напрацюваннями щодо змісту категорії особистості, представленими в працях таких учених, як К. О. Абульханова, Б. Г. Анан'єв, Г. М. Андрєєва, І. Д. Бех, Л. С. Виготський, В. К. Гербачевський, А. Б. Коваленко, О. Г. Ковальов, М. Н. Корнєв, Г. С. Костюк, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, В. М. Маркін, А. В. Мудрик, С. А. Мул, І. М. Палей, А. В. Петровський, К. К. Платонов, Л. Д. Столяренко, Д. І. Фельдштейн та ін.

У психології особистісний розвиток пов'язують із долученням людини-індивіда до суспільних відносин, соціалізацією. У цьому контексті Л. С. Виготський зауважує, що особистість – поняття соціальне, надприродне. Найпростішими визначеннями цієї категорії, відповідно, є такі, згідно з якими особистість – це: соціалізований індивід; носій суспільних відносин; носій соціальних (соціально значущих) властивостей; соціальна якість людини.

Усвідомлення сутності категорії особистості передбачає розгляд питання щодо детермінації її становлення. Так, першою та найважливішою детермінантою становлення особистості є соціалізація – засвоєння суспільного досвіду, тобто формування особистості в певних соціальних умовах; процес засвоєння особою соціального досвіду, під час якого вона перетворює соціальний досвід на власні цінності й орієнтації, вибірково засвоюючи прийняті в суспільстві норми й шаблони. Однак чи достатньо цієї детермінанти для того, щоб сформувалася особистість, яка завжди асоціюється з унікальністю, неповторністю?

Більш глибокий аналіз проблеми показує, що доцільним є виокремлення другої обов'язкової детермінанти формування особистості. Ідеться про індивідуалізацію, тобто процес набуття людиною дедалі більшої самостійності, а найголовніше – формування власного унікального способу життя та неповторного внутрішнього світу. Процес індивідуалізації характеризується тим, що становлення особистості на певній стадії починає забезпечуватися самодетермінацією, тобто особистість сама починає організовувати своє життя, власний розвиток. Завдяки чому це стає можливим? Загальною передумовою самодетермінації розвитку є формування в особи самосвідомості – здатності до усвідомлення себе, рефлексії. Саме тоді особа може усвідомлювати та оцінювати себе загалом, свої якості, помічати в собі позитивне й негативне, що є передумовою здійснення саморегуляції, самовиховання. У зв'язку з цим Л. С. Виготський зауважив, що вищим рівнем розвитку особистості є рівень самоорганізації завдяки розвитку самосвідомості, рефлексії.

Таким чином, становлення особистості уможлиблює складна системна детермінація. Це, по-перше, соціальна детермінація під час соціалізації (яка фактично є зовнішньою); по-друге, самодетермінація в процесі індивідуалізації завдяки розвитку самосвідомості (що є внутрішньою). Причому важливо враховувати, що самодетермінація доповнює соціальну детермінацію, забезпечуючи повноту й завершеність особистісного зростання. З огляду на сутність системної детермінації становлення особистості, можемо дати визначення особистості з акцентом на кожній із виділених детермінант.

Відповідно до першої детермінанти, особистість визначають переважно як суспільно-психологічну сутність людини, яка формується внаслідок засвоєння нею суспільно-історичного досвіду людства. У такому визначенні відображено першу детермінанту становлення особистості – процес соціалізації, а особистість постає як об'єкт соціальних впливів. Відповідно до другої, особистість – це здатність індивіда діяти крізь призму свого життєвого вибору, відповідальності за нього; особистість – це суб'єкт як діяч, ініціатор власної активності.

Намагання врахувати обидві найважливіші детермінанти становлення особистості (процеси соціалізації та індивідуалізації) дають змогу сформулювати найбільш оптимальне її визначення, у якому б особистість поставала не лише як об'єкт, а й суб'єкт впливів. Отже, особистість – це саморегульоване системне утворення, що складається із соціально значущих психічних властивостей, які забезпечують вибірковість відношень і регуляцію поведінки людини як поведінки суб'єкта активності [1].

У характеристиці особистості досить важливою є ознака відносної сталості, певної прогнозованості, наявності стрижня (немов «головка капусти»). У зв'язку з цим вона постає як стійка психічна структура людини (К. О. Абульханова). Окрім того, С. Д. Максименко наводить такі її змістові ознаки: цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція. Ключовою змістовою рисою особистості вважають сформованість морально-духовних цінностей (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, Е. О. Помиткін та ін.), наявністю суспільно значущої мотивації (Л. І. Божович та ін.). На думку В. М. Маркіна, найважливішими критеріями успішності особистісного зростання (або сформованості особистості) є ефективність діяльності; максимальна самореалізація (професійна й екзистенційна задоволеність); досягнення найвищого рівня розвитку (реалізація здібностей). Водночас зрілість особистості виявляється у свідомому керуванні своєю поведінкою, тобто в здатності бути адекватним та активним соціальним суб'єктом [1].

Таким чином, питання змісту базових категорій психології має як теоретичне, так і практичне значення. Адже необхідною умовою з'ясування шляхів розв'язання будь-якої наукової чи

практичної проблеми є приведення її у відповідність до певної категорії, розгляд її суті, наукових знань про відповідну психічну реальність, закономірності її функціонування та становлення. На цьому ґрунтується добір адекватних методичних засобів як вивчення явища, так і психолого-педагогічних впливів на нього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Хохліна О. П. Методологічні й теоретичні основи психології : навч. посіб. / О. П. Хохліна. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – 232 с.
2. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 445 с.
3. Леонтьев А. Н. Понятие отражения и его значение для психологии / А. Н. Леонтьев // XVIII Международный психологический конгресс : сборник (Москва, 4–11 авг. 1966 г.). – М. : Наука, 1966. – С. 8–20.
4. Константинов В. В. Методологические основы психологии / В. В. Константинов. – СПб. : Питер, 2010. – 240 с.
5. Корнилова Т. В. Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – СПб. : Питер, 2007. – 264 с.
6. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 488 с.
7. Шехтер М. С. Зрительное опознание: закономерности и механизмы / М. С. Шехтер. – М. : Педагогика, 1981. – 264 с.
8. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 5. – 251 с.
9. Хохліна О. П. Психолого-педагогічні основи корекційної спрямованості трудового навчання учнів з вадами розумового розвитку / О. П. Хохліна. – Київ : Пед. думка, 2000. – 286 с.
10. Огурцов А. П. Деятельность / А. П. Огурцов, Э. Г. Юдин // Большая советская энциклопедия. – М. : Сов. энцикл., 1972. – Т. 8. – С. 180–181.
11. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
12. Петровский В. А. Личность в психологии: парадигма субъективности / В. А. Петровский. – Ростов н/Д : Феникс, 1996. – С. 320–335.

13. Асмолов А. Г. О динамическом подходе к психологическому анализу деятельности / А. Г. Асмолов, А. В. Петровский // Вопросы психологии. – 1978. – № 1. – С. 70–80.

14. Лубовский Д. В. Введение в методологические основы психологии / Д. В. Лубовский. – М. : МОДЭК, 2007. – 224 с.

Стаття надійшла до редколегії 11.05.2017

Khokhlina O. – *Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Department of Psychology and Pedagogic of Faculty No. 2 of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine*

Problem of Psychology Basic Categories Content

The problem of the categorial apparatus and content of the psychology basic categories is dealt with. Theoretical research is based on the system of basic categories developed by B. F. Lomov – categories of reflection, personality, activities and communication. Based on the analysis of theoretical and methodological papers on psychology problems, the meaning and content of the defined categories are described.

Category of reflection shows the most common and essential characteristics of mentality: psychic phenomena are seen as different forms and levels of subjective reflection of objective reality. We analyze the specificity of mental reflection at different levels.

Category of activities is revealed in connection with the comprehension of determination, origin and nature of mentality, which is in the form of activity. It is defined as a specific form of human relationship with reality, the content of which is appropriate to its transformation (creation, modification, etc.); the most abstract and general definition of the category of activities reflects the relation «subject-object». In general psychological theory of activities there are distinguished two paradigms – morphological and dynamic.

Methodological significance of the communication category is associated with the fact that its interpretation depends on understanding the social reality, in which man reveals himself as

a person, as well as understanding how a person manifests itself. Communication is an individual and specific form of human activity, the result of which is not transformation of the surrounding reality – material or ideal object (like work) but the relations (relationship), interaction with another person or persons. Category of communication includes relations «subject – subject».

Among the basic categories of psychology, in the structure of mental phenomena, a special place is occupied by the category of individuality. Activities and communication are typical of a specific personality; it is also the bearer of mental reflection (psyche).

The essence of personality is revealed in the context of its formation and determination – internal and external: personality is a self-regulating system formation, which consists of socially significant mental properties that provide selectivity of relations and regulation of human behavior as the behavior of the subject of activities.

Keywords: psychology, basic categories, reflection, awareness, activities, communication, personality.